

University of Groningen

Het einde van een politieke koorddans

Voerman, Gerrit

Published in:
De vrijzinnig-democratische traditie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Final author's version (accepted by publisher, after peer review)

Publication date:
1991

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (1991). Het einde van een politieke koorddans: de overgang van de VDB naar de PvdA. In G. Voerman (editor), *De vrijzinnig-democratische traditie: VDB tussen socialisme en liberalisme* (blz. 88-112). Wiardi Beckmann Stichting.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

HET EINDE VAN EEN POLITIEKE KOORDDANS

de overgang van de VDB naar de PvdA

Gerrit Voerman

'Democratie en sociale rechtvaardigheid bewogen ons, nu 45 jaar geleden, uit de oude Liberale Partij te treden. Wij werden "Katheder-socialisten", al halfrood, genoemd... In volle wapenrusting gaan wij (nu) op in een groter leger, dat strijdt voor dezelfde geestelijke goederen: democratie en sociale rechtvaardigheid.'¹ Met deze woorden besloot R. Kranenburg zijn rede tot de algemene vergadering van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) van 7 en 8 februari 1946, die in overgrote meerderheid besloot de Bond te laten opgaan in de nieuwe Partij van de Arbeid (PvdA).

De opheffing van de VDB leek op de lange duur onontkoombaar. Zijn oprichting in 1901 was het gevolg van de grotere rol die de sociaal-economische scheidslijn in de Nederlandse politiek ging spelen. Langzaam maar zeker had dit ordeningsprincipe, dat zijn werking ontleent aan de opstelling van partijen ten aanzien van de mate van overheidsingrijpen, de vigerende politieke scheidslijn - de antithese - overvleugeld.² Het opgaan van de VDB in de PvdA na de Tweede Wereldoorlog voltrok zich in een periode dat de sociaal-economische scheidslijn in de Nederlandse politiek dominant was geworden. Onder deze omstandigheden zag de VDB, die in het interbellum op deze scheidslijn had gebalanceerd, zich nu genoodzaakt partij te kiezen.

Met het toetreden tot de PvdA leek de VDB definitief zijn keuze te hebben gemaakt. De Bond die vanaf zijn ontstaan in 1901 een middenpositie tussen liberalisme en sociaal-democratie had ingenomen, was in 1946 de Rubicon overgetrokken door het democratisch-socialisme te omarmen. Deze overgang voltrok zich echter niet zonder kleerscheuren. Anderhalf jaar na de totstandkoming van de PvdA verliet Oud, voorman van de rechtervleugel van de VDB, zijn nieuwe politieke onderkomen. Met een kleine groep medestanders richtte hij zich tot de Partij van de Vrijheid (PvdV), waarna in januari 1948 de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) werd gevormd.

Deze gang van zaken gaf in de historiografie betreffende de VDB aanleiding tot tegenstrijdige claims op de Bond, al naar gelang de politieke sympathieën van de auteur. Zo rekent Ruitenbeek in zijn dissertatie over het ontstaan van de PvdA de VDB al vóór de Tweede Wereldoorlog min of meer tot het democratisch-socialistische domein. De verschillen tussen de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en VDB liepen 'wat betreft hun opvattingen inzake de inrichting van het sociaal-economisch leven niet ver uiteen, vooral niet na 1937'. De VDB zou staan voor 'doordachte overheidsbemoeiing, die op haar beurt weer inhaerent is aan de moderne democratisch-socialistische beginselen.'³ Bij liberale historici daarentegen bestaat de neiging om de totstandkoming van de VVD op te vatten als de hereniging van de liberale stroming na de scheiding der geesten in 1901.⁴ Zo stelt Taal in de epiloog van zijn proefschrift over het liberalisme aan het einde van de negentiende eeuw, dat in 1948 met de komst van de VVD 'na bijna een halve eeuw, de scheuring van 1901 ongedaan (was) gemaakt.'⁵

Deze 'politieke' interpretaties schieten beide tekort. Enerzijds ging een groot deel van de vrijzinnig-democratie voor het liberalisme verloren, simpelweg doordat het tot de PvdA toetrad;

anderzijds waren vóór 1940 de verschillen tussen SDAP en VDB met name in de sociaal-economische sfeer nog aanzienlijk, zoals bijvoorbeeld bleek op het punt van de socialisatie. Teneinde dit vast te stellen wordt in het onderstaande kort de historische ontwikkeling gevolgd die tot de oprichting van de PvdA heeft geleid. Vervolgens wordt nagegaan hoe het de - spraakmakende - vrijzinnig-democraten in de PvdA is vergaan. Ten slotte zullen de beginselen van de VDB worden vergeleken met die van PvdA en VVD om zo bij benadering vast te stellen met welke partij de verwantschap het grootst is.

tegenstelling Oud-Joekes

De tweespalt die na de Tweede Wereldoorlog aan het licht trad binnen de vrijzinnig-democratische gelederen, heeft haar wortels in de jaren dertig. Toentertijd konden in de VDB ten aanzien van de opstelling tegenover de sociaal-democratie twee stromingen onderscheiden worden. Van de op toenadering gerichte vleugel was A.M. Joekes, sinds 1938 voorzitter van de VDB-Tweede Kamerfractie, de voornaamste exponent. Bij de kabinetsformatie van 1939 brak hij een lans voor regeringsdeelname van de SDAP. Dat deze partij weer in het stuk voorkwam was vooral te danken aan de ideologische *face lift* die zij enkele jaren eerder had ondergaan, waarbij onder meer het door de VDB verfoeide leerstuk van de klassenstrijd overboord was gezet. P.J. Oud, de voorganger van Joekes als eerste man van de VDB, behoorde tot diegenen die gereserveerd stonden ten aanzien van de SDAP. De venijnige bestrijding van het kabinet-Colijn - waarin Oud minister van financiën was - door de sociaal-democraten was hier mede debet aan.

Deze tegenstelling tussen Oud en Joekes had ook een persoonlijke dimensie. Hun onderlinge verhouding raakte nogal vertroebeld toen Oud tijdens de in 1939 gestarte kandidaatstellingsprocedure voor de reguliere Kamerverkiezingen van 1941 een mogelijke terugkeer in de landelijke politiek overwoog, hetgeen door Joekes niet erg werd gewaardeerd. Tijdens de oorlog steeg Joekes' ster. Na de bevrijding werd hij ondubbelzinnig de eerste man van de VDB, gesteund door de Vrijzinnig-Democratische Jongerenorganisatie (VDJO), waarvan hij als 'oom Dolf' lange tijd vertrouwensman was geweest. Vergeleken bij Oud was zijn prestige aanzienlijk toegenomen. Waar Joekes de laatste oorlogsjaren in het concentratiekamp had gezeten, had Oud deze in zijn studeerkamer doorgebracht, bezig met het schrijven van de parlementaire geschiedenis van Nederland. Hoewel Oud vanzelfsprekend nog tot de *inner circle* van de VDB behoorde, was hij wat op het tweede plan geraakt.

de VDB na de oorlog

Tijdens de oorlogsjaren groeide het gevoel van verbondenheid door de gemeenschappelijke ervaring van bezetting en verzet. Evenals elders rijpte in vrijzinnig-democratische kring en met name bij de VDJO het besef dat de verstarde politieke verhoudingen van voor de oorlog en de toen heersende 'schotjesgeest' niet meer terug dienden te keren. Joekes had hiervan al vóór zijn gevangenne getuigd en ook Oud leek deze mening toegedaan. In 1944 hadden J.C. Deering - hoofdbestuurslid van de VDJO - en J. Schilthuis een onderhoud met hem, waarin zij verheugd constateerden 'dat er geen verschil van mening bestond t.a.v. een progressieve politiek en een zo ver mogelijk gaande samenwerking met andere staatkundige

partijen na de oorlog.'⁶ Het drietal achtte de terugkeer van de VDB na de bevrijding essentieel om de gesprekken met andere partijen te kunnen voeren.

Na de bevrijding werd al vrij snel een begin gemaakt met de wederopbouw van de VDB. Voorlopig zouden Deering en Schilthuis hieraan leiding geven. Na de terugkomst van Joekes uit Duitsland werd overgegaan tot de instelling van een Voorlopig Centraal Comité (VCC). Schilthuis werd hiervan voorzitter, Deering secretaris. In het dagelijks bestuur hadden verder ook Joekes en Oud zitting.

Inmiddels was de discussie over de positie van de VDB in het politieke bestel in een stroomversnelling geraakt, mede door het optreden van de Nederlandse Volksbeweging (NVB). De NVB was kort na de bevrijding opgericht om aan de eenheidsgedachte uit het verzet onder de nieuwe verhoudingen politiek gestalte te geven. Doel was een radicale vernieuwing 'in personalistische geest, gericht op de verwerkelijking van een vernieuwd socialisme.'⁷ Hoewel naast de antithese ook de klassenstrijd werd verworpen, weerspiegelde het program het toegenomen gewicht van de sociaal-economische scheidslijn: aan de ordening van de kapitalistische economie werd hoogste prioriteit gegeven.

Binnen de VDB-top bleek grote sympathie te bestaan voor de standpunten van de NVB, waarvan de VDB-er W. Schermerhorn voorzitter was. Onder leiding van Joekes werd besloten 'zoo spoedig mogelijk te doen onderzoeken of en zoo ja op welken grondslag samenwerking of samensmelting met andere partijen of groepen is te verkrijgen.'⁸ De jongeren kon het niet ver genoeg gaan. Zo pleitte S.A. Posthumus in het VDJO-orgaan *De hand aan de ploeg* voor 'een radicale vernieuwing van ons politieke leven... De oude vertrouwde partij en de oude vertrouwde naam zal men moeten durven offeren op het altaar der nieuwe samenwerking.' De VDB moest opgaan in een tussen een conservatieve en extremistische partij in gepositioneerde vooruitstrevende middenpartij, waarin 'verreweg het grootste deel van onze vooroorlogse S.D.A.P.' zou zijn opgenomen.⁹

Oud was veel minder onder de indruk. Openlijk verklaarde hij dat de samenwerkingsgedachte van de NVB hem sympathiek was, maar dat fusie van partijen door hem niet gewenst werd. Zijn voornaamste kritiek gold echter het kernbegrip 'personalistisch socialisme'. In zijn vocabulaire stond dit voor absolute afschaffing van het privaat bezit van de produktiemiddelen, en dat wilde de VDB niet. 'Wij, vrijzinnig-democraten, zijn geen dogmatici. Wij zeggen niet, dat het privaat bezit der productiemiddelen per se blijven moet, doch wij zeggen evenmin, dat het per se moet worden afgeschaft. Alles hangt hier van de omstandigheden af.'¹⁰ Met dit standpunt bleef Oud aan de behoudende kant van de sociaal-economische rooilijn.

Toen de NVB met andere politieke partijen contact zocht om te komen tot een 'brede volkspartij met socialistische doelstelling',¹¹ trad binnen het bestuur van de VDB het sluimerende verschil tussen Joekes en Oud openlijk aan de dag. In plaats van vèrgaande samenwerking was Oud van mening dat beter 'het onpolitieke deel der NVB door den VDB zou kunnen worden aangetrokken.'¹² Een dag eerder had hij publiekelijk al een schot voor de boeg gegeven door in het *Algemeen Handelsblad* te verklaren dat het afstand doen door de SDAP van haar programmapunt van algehele socialisatie een *conditio sine qua non* was voor nauwe samenwerking met de VDB.¹³ Toch werd besloten met de NVB van gedachten te gaan

wisselen. In de hiertoe ingestelde commissie hadden naast Joekes en Oud onder andere de jongeren Posthumus, A. Vondeling en D.J.A. Geluk zitting. In het gesprek met de NVB deelde Joekes mee dat haar program in de VDB in goede aarde viel. Ook de pragmatische formulering van de socialisatie viel niet slecht.¹⁴ Het begrip 'personalistisch socialisme' daarentegen zou nader moeten worden bezien, aangezien hiertegen weerstand zou leven in zijn achterban. Oud onderschreef Joekes' opvattingen. Wel tekende hij bezwaar aan bij de door de NVB beoogde volkspartij. Wanneer dit onvermijdelijk was, dan liever maar een tussen SDAP en Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) in gesitueerde middenpartij van de VDB met de Christelijk-Democratische Unie (CDU), een deel van de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de daklozen, aldus Oud.¹⁵

Studiecommissie Politieke Partijen

Ouds preferenties hadden weinig indruk achtergelaten. Na deze eerste gespreksronde nodigde de NVB de CDU, SDAP en VDB uit om mee te werken aan de totstandkoming van de beoogde personalistisch-socialistische volkspartij.¹⁶ De VDB stemde hiermee in en stelde een onderhandelingscommissie samen, bestaande uit Joekes, Oud, Kranenburg en Posthumus, met als plaatsvervangende leden Schilthuis en Deering. In het najaar van 1945 ging het overleg tussen de betrokken groeperingen van start onder auspiciën van de NVB in de zogeheten Studiecommissie Politieke Partijen.

Wanneer we ons beperken tot de verhouding tussen de sociaal-democratie en de vrijzinnig-democratie in dit overleg, dan blijken de bezwaren van de VDB zich vooral op de socialistische symbolen als de rode vlag en de Internationale alsmede op het punt van de socialisatie te richten; in feite dus op de verschijningsvorm en het wezen van die politieke groepering die van oudsher links van de sociaal-economische scheidslijn was gepositioneerd.

Met betrekking tot de socialisatie had de VDB grote moeite met het voorstel van de NVB-er W. Banning, waarin werd gesproken van 'ordening en planmatige leiding van voortbrenging en verdeling, socialisatie van de beschikkingsmacht en socialisatie van het eigendom der voornaamste voortbrengingsmiddelen in overeenstemming met het algemeen belang.'¹⁷ Oud bracht hiertegenin dat het uitgangspunt moest zijn 'de vrije ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid.' Gemeenschapsbezit was niet altijd noodzakelijk; 'concentratie bij de staat brengt gevaren mee, zodat decentralisatie gewenst is', aldus Oud.¹⁸ Zijn partijgenoten gingen minder ver, maar hadden ook zo hun kritiek. Zo maakte Schilthuis bezwaar tegen de absolute formulering van de paragraaf. W. Drees (SDAP) daarentegen vond socialisatie van de beschikkingsmacht alleen ontoereikend. Hij werd gesteund door zijn partijgenoot N. Stufkens, die meende dat 'onttroning van de kapitaal-macht alleen mogelijk (was) door vergaande socialisatie.'¹⁹ Joekes wees dit meteen van de hand. De SDAP-ers zouden over het hoofd zien 'dat andere middelen dan socialisatie tot hetzelfde doel kunnen leiden.'²⁰ De tegenstelling tussen SDAP en VDB werd overbrugd door M. van der Goes van Naters, de voorzitter van de SDAP-fractie in de Tweede Kamer. Pas wanneer het algemeen belang dit vereist zou tot socialisatie kunnen worden overgegaan, zo luidde zijn oplossing, die de instemming van Joekes verkreeg. Daarop werd in het definitieve voorstel van het beginselprogram het 'algemeen welzijn' tot richtsnoer bij socialisatie verklaard.

Werd deze ideologische hindernis nog betrekkelijk eenvoudig genomen, de onderhandelingen over de gezichtsbepalende trekken van de nieuwe partijformatie, zoals naam en symbolen, verliepen moeilijker. Met door Banning gelanceerde partijnamen als 'Partij van de Arbeid' en 'Partij der Verenigde Socialisten' was Joekes niet ingenomen. De eerste naam leek teveel op de Engelse Labour Party en de tweede had het bezwaar 'van verbinding met een gedachtenwereld die niet voor allen aantrekkelijk is.'²¹ Als alternatief stelde hij de naam 'Democratische Volkspartij' voor. Toen de SDAP later bij monde van Drees voorkeur bleek te hebben voor de naam PvdA maakte Joekes daarvan geen halszaak, waarna deze werd aangenomen. Over de aansluiting van de nieuwe partij bij een nog op te richten 'Internationale Socialistische Organisatie' - een zeer belangrijk *desideratum* van de SDAP - hadden de vrijzinnig-democraten op voorhand geen overwegende bezwaren. Het aanduiden van de maatschappijvisie leek aanvankelijk problematischer. Nadat door Van der Goes - in de lijn van de NVB - de term 'socialisme' werd voorgesteld, wees Posthumus erop dat er voor de vrijzinnig-democratische achterban 'een psychologische moeilijkheid schuilt in het woord socialisme.' Deze bedenkingen zouden evenwel meer de vorm dan de inhoud betreffen. Binnen de VDB was 'de radicalisering zo sterk, dat onze commissie op een woordkeus in geen geval mag stranden. Het zoeken naar een passende formulering is dus uitermate belangrijk.'²² Toch verdween het begrip niet uit de stukken, hetgeen de meeste VDB-ers niet makkelijk viel. Kranenburg zag de komst van de nieuwe partij gepaard gaan met veranderingen 'die weemoed veroorzaken en een zelfoverwinning vragen, doch wij moeten ons socialisten noemen.'²³ Zelfs Oud ging om, tot verrassing van de SDAP.²⁴ Hoewel het hem moeite kostte de term socialist te aanvaarden, was hij 'bereid dat offer te brengen. De betekenis van het begrip socialisme is gegroeid en dit begrip is thans in onze beginselverklaring neergelegd. Al zou spreker voorkeur hebben voor een nieuwe term, hij weet, dat deze niet is te vinden en legt zich daarbij neer.'²⁵

Na deze bekeringen kon voorzitter Banning uiteindelijk met instemming van de vergadering vaststellen dat de nieuwe te stichten partij 'geen onduidelijkheid (laat) bestaan over haar socialistisch karakter.'²⁶ Vervolgens legde de VDB-afvaardiging zich ook neer bij het - beperkte - gebruik van symbolen als rode vlag en Internationale in de PvdA.

reacties van de VDB-achterban

Hoe reageerde de vrijzinnig-democratische aanhang nu op dit akkoord? Uit de verslagen van partijbestuur, partijraad en algemene vergadering die in de winter van 1945-46 bijeen kwamen, blijkt dat de achterban zijn leiders met de nodige reserves volgde op deze tocht over de sociaal-economische barrière. Vooral het rode karakter van de symbolen en van de socialisatieparagraaf maakte velen wat beducht. Joekes, die op al deze bijeenkomsten de verdediging ter hand nam, riep met betrekking tot de symbolen stevast op tot verdraagzaamheid - een doorgaans redelijk ontwikkelde eigenschap van vrijzinnig-democraten. Bij de socialisatie deed hij het voorkomen of de SDAP de VDB op dit punt was genaderd in plaats van andersom, door te wijzen op het algemeen welzijn als toetsingscriterium. Socialisatie was niet langer doel op zichzelf - zoals in het beginselprogramma van de SDAP van 1937 - maar een middel; 'd.w.z. socialisatie alleen voor zover deze in het

algemeen belang nuttig en verantwoord is.'²⁷ Later zou Joekes er bovendien op wijzen dat met de principiële aanvaarding van de democratie in het fusievoorstel de kerngedachte van de VDB was overgenomen. 'De voorwaarden moeten worden geschapen om de menselijke persoonlijkheid tot volle ontplooiing te brengen, doch tevens moet worden aangekweekt de verantwoordelijkheid voor de gemeenschap. Vrijheid voor de menselijke persoonlijkheid leidt niet tot vrijheid op sociaal-economisch gebied, integendeel: er is wel gebleken dat er dan voor velen geen menswaardig bestaan mogelijk is. Ordening is hier noodzakelijk',²⁸ aldus de VDB-voorman, die zich hiermee duidelijk ter linker zijde van de sociaal-economische scheidslijn nestelde.

In zijn stellingname werd Joekes niet alleen gesteund door de jongeren in zijn partij, maar ook door Ph. Kohnstamm, de *grand old man* van de VDB, die met socialisatie niet al te veel moeite leek te hebben. 'Overschakeling van een economie, die het winst-motief als de overal leiding gevende factor van het bedrijfsleven aanvaardt op een economisch bestel, dat geleid wordt door de gedachte der behoeftenvoorziening van het gehele volk, is onvermijdelijk en urgent', aldus Kohnstamm, en deze economische transformatie kon het best aangeduid worden met de term socialisme.²⁹

Hoewel Oud zijn voorkeur voor samenwerking boven samensmelting bepaald niet onder stoelen of banken stak, werkte hij loyaal mee aan de verdediging van de fusie. Op enkele cruciale momenten gaf hij Joekes ruggesteun. Kennelijk was hij zich ervan bewust dat hij de vernieuwingsgeest van zijn tijd tegen had. Bovendien zag Oud in dat er geen alternatieven waren. Toen hem eenmaal duidelijk was geworden dat de SDAP eveneens op samengaan aankoerste, kon de VDB in zijn ogen niet meer terug zonder dat deze daarmee 'het eigen doodvonnis zou teekenen.'³⁰ Een informeel gesprek vlak voor Kerstmis 1945 met enkele jonge, hervormingsgezinde leden van de Liberale Staatspartij (LSP) die uit waren op samenwerking met vrijzinnig-democraten, liep dan ook op niets uit.³¹ Op de algemene vergadering liet Oud opnieuw doorschemeren dat hij vooral ook meeding om een scheuring in de VDB te voorkomen. Het lag immers voor de hand dat 'als wij niet meedoen velen, die denken als de VD, zullen opgaan in de PvdA en wij als zeer kleine groep zouden overblijven.' Daarbij liep hij overigens niet over van vertrouwen: de PvdA was een experiment, waarvan hij hoopte dat deze zou slagen, 'maar het is mogelijk dat het niet gaat.'³²

Of Ouds in bedekte termen geuite oproep aan de rechtervleugel van de VDB om mee te doen effect heeft gehad, valt niet na te gaan.³³ In ieder geval werd het fusievoorstel met overgrote meerderheid aangenomen: van de 154 uitgebrachte stemmen waren er slechts 11 tegen. *Alea iacta est*: de vrijzinnig-democratie was opgegaan in het democratisch-socialisme.

vrijzinnig-democratische aanpassingsmoeilijkheden in de PvdA

Al snel na de oprichting in februari 1946 werd de PvdA in de gelegenheid gesteld haar electorale kracht te meten. De Kamerverkiezingen van mei verliepen echter zeer teleurstellend. Van een doorbraak bleek niets: in plaats van de verwachte 35 à 40 zetels kwam de PvdA uit op 29, nog minder dan het totaal dat de samenstellende delen bij de Kamerverkiezingen in 1937 op eigen kracht hadden behaald. Gezien de grote winst voor de Communistische Partij van Nederland (CPN) veronderstelde partijvoorzitter K. Vorrink dat de PvdA met name aan de communisten had verloren. 'Een

groot deel van de kiezers van de vroegere V.D.B. is ons trouw gebleven', aldus Vorrink. De PvdV was weliswaar vergeleken met de score van de LSP bij de verkiezingen van 1937 er twee zetels op vooruit gegaan, maar was weinig gegroeid wanneer het resultaat van de liberalen bij de Statenverkiezing van 1939 in ogenschouw wordt genomen. Een gevolg van het verlies aan de CPN was wel dat de PvdA wat naar links opschoof, hetgeen het welbevinden van sommige VDB-ers in de PvdA niet ten goede kwam.

Het assimilatieproces tussen de sociaal- en vrijzinnig-democratie verliep niet zonder horten en stoten. Sommige oud-SDAP-ers konden maar moeilijk wennen aan de VDB-ers, zoals het Amsterdamse gemeenteraadslid B. Sajet: 'Je stond altijd tegenover de vrijzinnig-democraten. Ik vond dat ook akelig in het begin.' Een enkeling vond zelfs dat de SDAP door de VDB was 'opgeslokt'.³⁴ Toch schijnen over het algemeen de voormalige vrijzinnig-democraten meer problemen met hun nieuwe onderkomen te hebben gehad. Hun aanpassingsproces lijkt twee fasen te hebben doorgemaakt. De eerste periode begon in de loop van 1946 toen Oud amok begon te maken en eindigde met zijn uittreden uit de PvdA en de oprichting van de VVD aan het begin van 1948. De prominente VDB-ers die tot de PvdA waren toegetreden sloten in deze crisistijd de rijen, mede om hun nieuwe partij voor groter onheil te behoeden. Na het vertrek van Oud en de teruggang van de PvdA bij de Kamerverkiezingen van 1948 brak de tweede periode van onrust aan, waarin vrijzinnig-democratische 'loyalisten' binnenskamers hun grieven uitten. Deze periode eindigde met de publikatie van het rapport *Klimaatverschillen* aan het einde van 1949, waarna de onvrede als een nachtkaaars uitging. Een poging tot heroprichting van de VDB in 1953 kon de PvdA amper verontrusten.

Ouds afscheid van de PvdA

De vrijzinnig-democratische problemen van de eerste fase zijn grotendeels terug te voeren op de sociaal-economische splijtzwam. Met het toetreden van Oud tot de PvdA liep de lijn tussen voor- en tegenstanders van vergaand overheidsingrijpen eigenlijk dwars door de partij heen. Aanvankelijk leek Oud zich aan te passen. Zo schreef hij in april 1946, nog vóór de Kamerverkiezingen, dat de PvdV de kant opging van haar voorloper de LSP, wier appèl op de vrijheid doorgaans het afwijzen van hervormingen beoogde. De weinige oud-VDB-ers die zich bij de PvdV hadden aangesloten waren volgens Oud dan ook 'wel erg ver van huis gedwaald. Zij zullen, vrees ik, spoedig tot de ontdekking komen, dat zij zich deerlijk hebben vergist.'³⁵

Na enige tijd evenwel ging Oud zich roeren in de PvdA. Persoonlijke en politieke motieven speelden hierbij een rol. Zo zal zijn non-kandidatuur voor een zetel in de Eerste Kamer hem slecht bevallen zijn. Overigens was de reden waarom het partijbestuur Oud niet voor een senaatszetel in aanmerking wilde laten komen gelegen in zijn deelname aan het kabinet-Colijn: in de bezuinigingspolitiek die hij als minister van financiën had gevoerd - en waarvan hij tien jaar later geen afstand wilde nemen -, werd de mogelijkheid gezien van stemmenverlies bij het sociaal-democratische deel van het PvdA-electoraat.

Ouds verzet sproot echter vooral voort uit de ruk naar links die de PvdA doormaakte na de teleurstellend verlopen Kamerverkiezingen. Hij richtte zijn kritiek op de zijns inziens dominerende invloed van de voormalige SDAP in de partij, die het gevolg was

van de angst om kiezers aan de CPN te verspelen. Het nieuwe beginselprogramma van de PvdA van april 1947, dat zich uitsprak voor planmatige ordening van de economie en socialisatie van de belangrijkste produktiemiddelen, werd door hem resoluut van de hand gewezen. Achteraf, bij de oprichting van de VVD, zou Oud verklaren dat dit program neerkwam op een 'zeer belangrijke zwenking in de richting van de SDAP... Feitelijk werden hier beginselen aanvaard, die de VDB altijd zeer principieel had bestreden.'³⁶

In de zomer van 1947 was de verhouding tussen Oud en de PvdA op een dieptepunt aangeland. Zijn vertrek uit de partij leek onontkoombaar en niet meer dan een kwestie van tijd. Op 30 augustus gooide hij de knuppel in het hoenderhok door zich en *plein public* in het *Algemeen Handelsblad* af te vragen of het niet tijd werd 'voor het oprichten van een vooruitstrevende partij, waarin groepen uit de Partij van de Arbeid, de Partij van de Vrijheid en de daklozen zich eerder zullen kunnen thuisvoelen.'³⁷ Hiermee haalde Oud zijn concept van de tussen links en rechts gepositioneerde middenpartij weer van stal. In tegenstelling tot Joekes, die eerder al namens de oud-VDB-ers in het partijbestuur van de PvdA een dergelijke onderneming 'hoogst ongewenst' had genoemd,³⁸ signaleerde Oud in vrijzinnig-democratische kringen een stijgende ongerustheid over de gang van zaken in de PvdA. Hij bracht in herinnering dat hij bij de fusie nooit verheeld had dat in geval van een onverhoopte mislukking 'het wederoprichten ener afzonderlijke organisatie door de niet-socialistische democraten in overweging zou moeten worden genomen.'³⁹

Toen Oud begin oktober zijn lidmaatschap opzegde en met de oprichting van zijn 'Comité tot voorbereiding van een Democratische, niet socialistische Volkspartij' aan zijn voornemens uitvoering dreigde te geven, kwam men binnen de PvdA in het geweer. Onmiskenbaar met de bedoeling om een signaal te geven aan het vrijzinnig-democratisch bestanddeel in de PvdA, liet de gehele voormalige VDB-top publiekelijk weten zich behaaglijk te voelen ter linker zijde van de sociaal-economische scheidslijn. De democratisch-socialistische beginselen van de PvdA bood volgens deze groep een 'deugdelijke grondslag voor... een maatschappelijke orde, waarbij het kapitalistische stelsel wordt vervangen door een stelsel van planmatige economie.'⁴⁰

Aan het einde van 1947 kwamen onderhandelingen op gang tussen het Comité-Oud en de PvdV. Na een kortstondige periode van onderhandelingen die door Oud werden gedictéerd,⁴¹ werd in januari 1948 de VVD opgericht. Oud zelf tekende voor het liberale beginselprogramma, waarmee hij zich ideologisch aan de rechterzijde ingroef. De overheid diende zich op maatschappelijk terrein terughoudend op te stellen: staatsinterventie moest erop gericht zijn om 'rechtstreekse overheidsbemoeiing zoveel mogelijk overbodig te maken.'⁴² Socialisatie was uit den boze, mede vanwege het gevaar voor de geestelijke vrijheid.

De ledenaanhang van de PvdA werd amper beroerd door Ouds vertrek. Weliswaar liep het ledental aan het eind van 1947 terug, maar dat moet vooral worden toegeschreven aan de eerste politieke actie die onder medeverantwoordelijkheid van de PvdA in Indonesië werd ondernomen. Uiteindelijk wist Oud niet meer dan 325 medestanders om zich heen te verzamelen,⁴³ hetgeen niet echt imponeerde - niet alleen vergeleken met de 108.000 leden van de PvdA in december 1947, maar ook niet met de ruim 9.300 leden die de VDB in 1940 telde.

'klimaatverschillen'

Na Ouds vertrek brak de tweede fase aan in het aanpassingsproces van de oud-VDB-ers in de PvdA - althans van het spraakmakende deel daarvan. Niet langer hoefden de rijen gesloten te worden om Oud te isoleren. Onder het ongelukkige electorale gesternte voor de PvdA aan het einde van de jaren veertig werd er geklaagd over de geringe herkenbaarheid van de VDB - kritiek die deels in het verlengde lag van Oud. Anders dan Oud nam men de sociaal-economische stellingname van de PvdA niet op de korrel; wel vond men dat de PvdA zich te weinig om de middengroepen bekommerde - de traditionele achterban van de VDB. In deze tekortkoming werd een belangrijke oorzaak voor de tegenslagen bij de verkiezingen gezien.

De onder Ouds hoede verkerende VVD mocht dan weinig leden van de PvdA naar zich toe hebben gelokt, de liberalen bleken wel geduchte electorale concurrenten. Bij de Kamerverkiezingen in juli 1948 verloor de PvdA twee zetels, terwijl de VVD er twee won. Het PvdA-bestuurslid Scheps boekte dit verlies geheel op het conto van Oud.⁴⁴ Toen ook de gemeenteraadsverkiezingen een jaar later voor de VVD relatief succesvoller verliepen dan voor de PvdA, juichte het liberale partijorgaan: 'de vrijzinnigen zijn tot inkeer gekomen; de doorbraak is doorbroken. De Kranenburgs en Joekessen... zien zich meer en meer door hun vroegere volgelingen verlaten.'⁴⁵

Na de tegenvallende Kamerverkiezingen van 1948 richtte Deering, de spil van de VDB na de bevrijding, zich in een brief tot het bestuur van de PvdA. Het moest hem van het hart dat 'van de gefuseerde groepen... de oude V.D.B. het meest dreigt weg te vallen.' Ook bekritiseerde hij het negeren van de middenstanders. Het was hem opgevallen dat er 'onnodig veel kruit werd verschoten op de C.P.N. en te weinig aandacht werd geschonken aan hen, die ons in 1946 nog wel hun stem gaven, maar nu dreigden af te vallen.'⁴⁶ Deering kreeg bijval van oud-VDJO-ers als J. Harmsen en Geluk, die van meet af aan voorstander waren geweest van de PvdA. Ook zij meenden dat een deel van het voormalige vrijzinnig-democratische electoraat het vertrouwen in de PvdA had verloren. De partij moest daarom actie ondernemen om dit vertrouwen bij deze middengroepen te herwinnen.

Een politieke koerswijziging werd door de ongeruste ex-VDB-ers echter niet noodzakelijk geacht. In plaats van dat men vond dat de PvdA naar rechts moest opschuiven om de middengroepen te bereiken, werd vooral om betere voorlichting gevraagd om deze groepen als het ware in de van de linkerzijde uitgeworpen netten van de PvdA te vangen. De middenstandsparagraaf van het democratisch-socialistische beginselprogramma, waarin werd gesproken van een gezond kleinbedrijf dat 'zijn taak verricht binnen het raam van een op het algemeen belang gerichte welvaartspolitiek en dat daartoe is opgenomen in de ordening van het economisch leven',⁴⁷ werd in het algemeen zeer gewaardeerd - zo bleek onder andere op de bijeenkomst van een groep oud-VDB-ers op de Paasheuvel te Vierhouten in januari 1949. De conferentie, waarop eveneens lucht werd gegeven aan persoonlijke frustaties, werd beëindigd met het aannemen van een resolutie die het PvdA-bestuur opriep minder nalatig te zijn tegenover de middengroepen. 'Slechts wanneer de Partij zich meer verplaatst in de gedachtengang van de middenstander en zich vanuit die gedachtengang tot hem richt, zal het mogelijk blijken, dat de Partij meer in de rijen van de middenstand doordringt.'⁴⁸

Door het bestuur van de PvdA werden deze klachten serieus genomen. In de eerste plaats werd de aandacht voor de middenstand aanzienlijk vergroot. Aan de vooravond van de Kamerverkiezingen van 1946 was er al een commissie voor de Middenstand ingesteld, uit angst dat de PvdV met deze groep aan de haal zou gaan. Nu werd er een speciaal 'Middenstandscongres' georganiseerd en richtte de Wiardi Beckmanstichting een sectie Middenstand op onder het voorzitterschap van de oud-VDB-er Schilthuis. Verder werd de 'socialistische middenstandspolitiek' in een gedetailleerd program nader uitgewerkt, waarbij het evenwel twijfelachtig is of het de gemiddelde middenstander sterk aansprak.⁴⁹

Het algemene onbehagen dat hier en daar was gebleken werd door het partijbestuur eveneens serieus genomen. In maart 1949 werd een commissie ingesteld tot onderzoek van de 'klimaatverschillen'. In haar eindverslag kwam de commissie in feite tot de slotsom, dat de doorbraak - naast het electorale failliet - ook binnen de partij zelf niet was geslaagd. De fusie had in de PvdA groepen samengebracht die sterk verschilden in 'sociologische ligging, godsdienstige overtuiging en vroeger politiek milieu.'⁵⁰ De doorbraak die eenheid had moeten brengen had echter 'in oorsprong een overwegend intellectueel karakter' gekend: de nieuwe maatschappelijke oriëntatie was 'niet van onder gegroeid.'⁵¹

Opvallend was dat in de analyse de 'vroegere S.D.A.P.-ers' wel als een zelfstandige groep werden beschouwd, maar dat niet van vroegere VDB-ers (of CDU-ers) werd gesproken. Bij de oude sociaaldemocraten leefde het gevoel achtergesteld te worden bij de nieuwe groepen, bijvoorbeeld bij de verdeling van Kamer- en partijbestuurszetels. Daartegen werd door anderen ingebracht dat de opvattingen uit de hoek van de SDAP nogal de toon bleven zetten. Dit was weinig verwonderlijk gezien de langdurige dominantie van het kader van de PvdA door oud-SDAP-ers. Uit onderzoek dat in 1954 werd verricht onder afdelingsbestuurders bleek dat van de oudere kaderleden ruim 80% zich voor de Tweede Wereldoorlog als SDAP-er had beschouwd (bijna een derde hiervan was actief kaderlid van de SDAP geweest). Slechts 6% had tot de VDB behoord. In tegenstelling tot de voormalige SDAP-ers rekende van deze groep zich overigens niemand tot de handarbeiders; de helft gaf op tot de categorie middelbaar en hoger personeel te behoren.⁵²

beginselen van VDB, PvdA en VVD

Het primaat van de SDAP dat zichtbaar was in de partijcultuur van de PvdA en op het personele vlak, strekte zich ook uit tot het domein der beginselen. Niet geheel ten onrechte beweerde Oud dat het PvdA-beginselprogram van 1947 op een aantal punten behoorlijk in de buurt kwam van het tien jaar eerder vastgestelde program van de SDAP. Ondanks deze continuïteit was er globaal toch ook wel sprake van een ideologische verwantschap tussen VDB en PvdA, die langs de lijn van het overheidsingrijpen ten behoeve van de gelijkmaking van de sociale ontwikkelingskansen verliep. Het wat dualistische vrijzinnig-democratische gedachtengoed had echter eveneens enkele raakvlakken met de VVD, met name wat betreft het uitgangspunt van het persoonlijk eigendomsrecht dat samenhang met het beginsel van de individuele vrijheid.

Gedurende zijn gehele geschiedenis had de VDB gebalanceerd op de politieke scheidslijn die ontsproot aan de positie die de partijen

innamen ten aanzien van staatsinterventie in het sociaal-economisch leven. Als een rode draad liep door de verschillende vrijzinnig-democratische beginselprogramma's de eis dat het overheidsbeleid erop gericht moest zijn om de maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden door sociale wetgeving voor allen gelijk te maken. Wanneer aan dit uitgangspunt was voldaan, zou ieder individu zich zelfstandig kunnen ontplooien. De uitwerking van dit beginsel had echter een ambivalent karakter. Enerzijds werd erkend dat het 'persoonlijk eigendomsrecht in de maatschappelijke orde niet (kan) worden gemist.' Ter bevordering van de 'vrije werkzaamheid in de voortbrenging' moest aan een ieder 'de vrucht van eigen inspanning zijn verzekerd', aldus het beginselprogramma van 1936.

Anderzijds diende de overheid in het bedrijfsleven een 'leidende taak' te vervullen. De staat had als wetgever het persoonlijk eigendomsrecht 'aan te passen bij de maatschappelijke ontwikkeling.' Ook diende deze 'zo nodig, indien de werking van het vrije bedrijf het algemeen belang schaadt of een rechtvaardige verdeling van het arbeidsproduct het vordert, de private ondernemingsvorm ter zijde te stellen.' De VDB gaf echter de voorkeur aan georganiseerde samenwerking van arbeid en kapitaal in het bedrijfsleven.⁵³

Hoewel niet expliciet uitgesproken lijkt de VDB hierbij uit te gaan van een voortdurende balans tussen privébezit en overheidsingrijpen. Nadat met behulp van de staat de maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden eenmaal gelijk waren gemaakt, kon de individuele ontplooiing aan de prikkel van het eigenbelang worden overgelaten. De overheid diende vervolgens een toeziend, corrigerend oog te houden voor het geval de maatschappelijke verhoudingen zich onevenwichtig ontwikkelden. Bij deze praktisch-pragmatische speurtocht naar het 'juiste evenwicht van het individuele en het sociale', zoals het in de in 1937 verschenen toelichting op het beginselprogramma heette,⁵⁴ leek het zwaartepunt gaandeweg meer komen te liggen bij de eerste factor. Zonder staatsinterventie te willen verwerpen, toonde de VDB zich in deze officiële exegese meer dan voorheen ontvankelijk voor de schaduwzijden ervan, waarbij vooral werd gedoeld op bureaucratisering. 'De vrijzinnig-democraten wensen daarom het hoofdbeginsel: *behoud der particuliere bedrijfsvrijheid* niet prijs te geven. Naar hun mening moet de overheid iedere bemoeiing, die zonder noodzaak het bedrijfsleven belemmert, vermijden. De maatschappelijke hervorming moet niet worden gezocht in afschaffing van het particulier bedrijf.'⁵⁵ Socialisatie was daarom volgens de toelichting *not done*.

Na de oorlog kwam er een eind aan het vrijzinnig-democratische *equilibrisme*. In het voorlopige beginselprogramma waarop de Studiecommissie - inclusief het VDB-bestanddeel - zich eind 1946 had verenigd, was van de meer terughoudende benadering van het optreden van de overheid geen sprake meer. Mede onder invloed van de economische ontredde na de oorlog werd in het concept dat de basis legde voor de PvdA gestreefd naar 'planmatige leiding en ordening van voortbrenging en verdeling; socialisatie van de beschikkingsmacht of van de eigendom der voortbrengingsmiddelen behoort te worden toegepast, met het algemeen welzijn als richtsnoer.' Afgezien van de laatste zinsnede - waarover behoorlijk was gestreden, zoals hierboven is uiteengezet - was deze formulering vrijwel letterlijk afkomstig uit het SDAP-programma van 1937.⁵⁶

In de beginselverklaring die in april 1947 door het PvdA-congres was aangenomen, werd hier nog een schepje bovenop gedaan. In

de nagestreefde democratisch-socialistische maatschappij zouden onder andere 'de voornaamste productiemiddelen op de gebieden van industrie, bankwezen en transport zijn gesocialiseerd en... voor het overige door beperking der beschikkingsmacht de euvelen van het particulier bezit zijn opgeheven.'⁵⁷ De pragmatische benadering die de VDB bij socialisatie had voorgestaan was hiermee overduidelijk ingeruild voor de meer principiële van de SDAP. Bovendien was het 'algemeen welzijn' als richtsnoer vervangen door het motief van 'dienst aan de gemeenschap.'⁵⁸

Het evenwicht dat de VDB had willen bewaren tussen het individuele en sociale was nu doorgeslagen naar het laatste. 'Overheersing van het individuele winstmotief' werd uitdrukkelijk verworpen en de 'particuliere beschikkingsmacht' in het bedrijfsleven de wacht aangezegd.⁵⁹ De heilzame werking die de VDB in laatste instantie aan het particuliere eigendom in het economisch leven had toegekend, was hiermee geheel verdwenen.

Het PvdA-program, dat het kapitalisme in felle bewoordingen veroordeelde, vertoonde marxistische trekjes en werd door vriend en vijand beschouwd als een terugkeer tot het gedachtengoed van de SDAP aan het einde van de jaren dertig. Algemeen werd deze ruk naar links beschouwd als een poging om de CPN de wind uit de zeilen te nemen. Toch ontmoette het - afgezien van Oud - geen kritiek van betekenis van oud-VDB-ers in de PvdA. Joekes was ermee akkoord gegaan in de commissie die het had voorbereid; het congres nam had het met algemene stemmen aan.

In het beginselprogram van de PvdA zaten overigens ook elementen die de VDB altijd hoog in het vaandel had gevoerd, zoals het pleidooi voor 'gelijke sociale ontwikkelingskansen voor iedere mens';⁶⁰ de principiële aanvaarding van de democratie; en het verband tussen de 'strijd voor sociale gerechtigheid' en het 'beginsel der democratie.'⁶¹ Aangezien de SDAP in 1937 deze punten eveneens alle had onderschreven, waren zij moeilijk nog exclusief tot de VDB-inboedel te rekenen. Zeer herkenbaar voor de vrijzinnig-democraten bleef wel de uitvoerige principiële verwerping van de antithese.⁶²

Worden de vooroorlogse vrijzinnig-democratische beginselen nu met die van de VVD vergeleken, dan wijzen de uitkomsten een diametraal tegenovergestelde kant uit. In de bij de oprichting van de VVD in januari 1948 vastgestelde beginselverklaring werd het begrip vrijheid als 'het kostbaarste goed' voorop gesteld. Als uitvloeisel hiervan stelden de liberalen 'dat de drijfveer van het eigenbelang te allen tijde in alle groepen der samenleving een belangrijke factor zal blijven', wat in essentie overeen kwam met de vrijzinnig-democratische opvatting van het 'persoonlijke eigendomsrecht.'⁶³ Het was onmogelijk het private eigendomsrecht ter zijde te schuiven, maar 'de wijze, waarop het mag worden uitgeoefend, behoort voortdurend aangepast te worden aan de maatschappelijke ontwikkeling.'⁶⁴ Deze zinsnede verried de hand van Oud, die haar aan het VDB-program ontleend had, zij het dat hij de taak van de staat hierbij had weggelaten.

In de maatschappijanalyse van de VDB was het privébezit onlosmakelijk verbonden met de noodzaak van overheidsingrijpen. Ten aanzien van dit punt liepen de wegen van VDB en VVD geheel uiteen, ofschoon de liberalen evenals voorheen de vrijzinnig-democraten zeiden te streven 'naar het juiste midden... tussen maatschappelijke en individuele factoren.' Bij het vinden van dit evenwicht moest de overheid zich evenwel zoveel mogelijk op de achtergrond

houden. Staatsinterventie diende erop gericht te zijn om 'rechtstreekse overheidsbemoeiing zoveel mogelijk overbodig te maken, opdat de overheid zich op de duur zal kunnen beperken tot een taak van toezicht, waarbij zij als hoedster van het algemeen belang corrigerend ingrijpt.'⁶⁵ Socialisatie werd dan ook resoluut van de hand gewezen, mede vanwege het gevaar voor de geestelijke vrijheid. Een overheid die de gelijkmaking van maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden poogt te bewerkstelligen - zoals altijd door de VDB was bepleit - kwam in het liberale stuk helemaal niet voor. Hoewel de VVD zich ook op het principe van 'sociale gerechtigheid' zei te baseren, bleef dit beginsel nogal onderbelicht.

Ook op het punt van de antithese liepen de opvattingen van VDB en VVD uiteen. Aan de explicitiete verwerping hiervan - zoals de PvdA had gedaan - waagde de VVD zich niet. In de liberale maatschappijvisie nam het christendom een prominente, exclusieve positie in. Zo was de VVD ervan overtuigd 'dat de grondslagen der Nederlandse beschaving wortelen in het christendom.' Daarbij was zij ervan 'doordrongen, dat het bovenal de christelijke geest is, die ons volk de waarde en de vrijheid van de mens en zijn verantwoordelijkheid heeft doen beseffen.' Versterking van deze geest was een 'onafwijzbare eis' ter bescherming van de samenleving.⁶⁶

slot

In de zomer van 1945 schreef Posthumus over de noodzaak dat de VDB opging in een groter partijverband. Daarbij onderstreepte hij het belang dat de gehele Bond mee zou gaan; krachtig wees hij de oplossing van de hand dat 'dat de Vrijz. Democr. middengroep zich grotendeels maar moet oplossen in de (vooruitstrevende) S.D.A.P., terwijl dan mogelijk een kleiner deel meer voorkeur zal hebben voor een behoudende groep, als de Liberale Staatspartij.'⁶⁷ Het angstvisioen dat Posthumus hier schetste lijkt uiteindelijk te zijn uitgekomen. *Grosso modo* kwam de VDB in meerderheid terecht in een nieuwe partij waarin de SDAP de boventoon voerde, terwijl een minderheid uiteindelijk onderdak vond bij de VVD.

De oorzaak voor deze scheiding binnen de vrijzinnig-democratie is in laatste instantie terug te voeren tot de sociaal-economische scheidslijn, die langzaam maar zeker de antithese als ordeningsprincipe in de Nederlandse politiek had vervangen. In plaats van de religie bepaalde de houding ten aanzien van het overheidsingrijpen in de maatschappij meer en meer de politieke tegenstellingen. Getuige zijn beginselprogramma had de VDB in feite van meet af aan als een evenwichtskunstenaar gebalanceerd op deze demarcatielijn. Dit had weinig conflicten opgeroepen in de tijd dat de Bond nog te hoop liep tegen de antithese. Toen de sociaal-economische scheidslijn ten tijde van de economische crisis van de jaren dertig echter aan scherpte won, viel de VDB naar rechts door toe te treden tot het kabinet-Colijn. Later kwam de verdeeldheid tot uiting in meningsverschillen over de opstelling ten aanzien van de SDAP. De beide kopstukken van de VDB, de gearriveerde Oud en *coming man* Joeke, stonden in dit eveneens persoonlijk getinte conflict tegenover elkaar.

Van de behoudende vleugel was Oud de exponent. Na de overgang van de VDB in 1933 tot het liberaal-confessionele kamp hield hij eigenlijk tot aan het einde aan zijn politieke loopbaan aan deze positie vast. In het verlengde van zijn ministerschap in het kabinet-Colijn en zijn afwijzing van de 'gereformeerde' SDAP na 1937 ligt zijn naoorlogse pleidooi voor een middenpartij, geformeerd

rond de VDB met delen van de CHU en politiek daklozen en gesitueerd tussen sociaal-democratie en rooms-katholieken; zijn in 1950 in navolging van B.M. Telders gelanceerde idee van de 'derde macht', een samenwerkingsverband van ARP, CHU en VVD dat een tegenwicht zou moeten bieden aan roden en roomsen; en zijn uitsluiting in 1959 van de PvdA als mogelijke regeringspartner van de VVD.⁶⁸

Tegenover Oud stond Joekes als voorman van de stroming die aan het einde van de jaren dertig toenadering tot de SDAP wilde. Dit streven raakte vlak na de oorlog in een stroomversnelling, mede door toedoen van de jongeren. De VDB toonde zich zeer toeschietelijk bij de onderhandelingen over de PvdA. Met open armen verwelkomden vrijwel alle prominente VDB-ers de nieuwe partij, die op haar beurt de VDB-top vervolgens met veel égards begroette. Oud trad bij gebrek aan alternatieven schoorvoetend toe, maar mocht niet rekenen op een bij zijn status passende behandeling. Persoonlijk gegriefd en politiek afkerig van socialisatie en sociaal-democratie wendde hij zich later tot de liberalen.

De balans opmakende kan worden vastgesteld dat de VDB formeel-organisatorisch aan de PvdA toevalt, krachtens het besluit van de algemene vergadering van de VDB in februari 1946. Niet na te gaan valt in hoeverre de vrijzinnig-democratische ledenaanhang daarna het voorbeeld van de partijleiding heeft gevolgd. Wel wijst er veel op dat de stap van Oud die tot de oprichting van de VVD leidde weinig navolging van PvdA-leden van vrijzinnig-democratische origine heeft gevonden. Ogenschijnlijk heeft er wel enig electoraal verval plaats gehad.

Op ideologisch vlak hebben de vrijzinnig-democraten een gevoelige veer moeten laten, zeker bij de opstelling van het beginselprogram van de PvdA van 1947. Vergeleken met hun traditionele uitgekende melange van privébezit en overheidsinterventie moesten zij zich nu een overdaad aan staatsingrijpen laten welgevalen. Niettemin was hun oorspronkelijke doelstelling - het gelijk maken van de sociale ontwikkelingsvoorwaarden voor iedereen - met zoveel woorden in de PvdA-beginselen opgenomen, in tegenstelling tot die van de VVD. Hetzelfde gold voor de verwerping van de antithese. Ideologisch gezien lijken de vrijzinnig-democraten daarom beter thuis in de democratisch-socialistisch gelederen dan in het liberale gezelschap.

Wat voor de letter van de beginselen gold, lijkt nog meer van toepassing op de praktijk. In de alledaagse politiek werd de ideologische soep niet zo heet gegeten als deze in de beginselverklaring werd opgediend. In de beperkte manoeuvreerruimte als regeringspartij streefde de PvdA vooral naar een evenwichtiger inkomensverdeling en naar sociale maatregelen ter bescherming van de economisch zwakkere, waardoor de eis van socialisatie op het tweede plan raakte. In die meer bescheiden doelstellingen konden de oud-VDB-ers zich beter vinden.

De scheuring van het liberalisme in 1901 is dan ook niet met de oprichting van de VVD in 1948 ongedaan gemaakt. Eerder was zij twee jaar eerder met de totstandkoming van de PvdA nog eens bevestigd. De VDB was bij zijn politieke koorddans ten val gekomen, zij het naar links en niet naar rechts.

noten

1. *De Vrijzinnig-Democraat*, 16 februari 1946, 2.

2. Zie de bijdrage van R.A. Koole in deze bundel.
3. H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*. Amsterdam, 1955, 79. Dit proefschrift is nogal negatief besproken door A.M. Joeke in *Paraat*, 15 oktober 1955, 294-295.
4. Zie hiervoor G. Voerman, 'Een vergeten hoofdstuk? Over de geschiedschrijving van het liberalisme', in: *Liberaal Reveil*, 29 (1988), 3 (okt.), 96-99.
5. G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*. Den Haag, 1980, 531.
6. Manuscript van J.C. Deering, 'De Vrijzinnig Democratische Bond gedurende de oorlog 1940-1945', 3. In een begeleidende brief aan J. Schilthuis, d.d. 26 mei 1948, schreef Deering dat hij zich het gesprek met Oud niet meer exact herinnert en het daarom maar algemeen gehouden heeft. Beide documenten in DNPP, collectie Schilthuis, no. 8.
7. Zie de 'Oproep van de Nederlandse Volksbeweging', in: Ruitenbeek, *op.cit.*, 257-258.
8. Zie de circulaire van het Voorlopig Centraal Comité (VCC) van de VDB aan de leden, d.d. 15 juli 1945, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 5.
9. S.A. Posthumus, 'Een nieuw begin', in: *De hand aan de ploeg*, juni 1945.
10. *Houdt koers! Rede uitgesproken door Mr. P.J. Oud, burgemeester van Rotterdam, op een reünie van de afdeeling Rotterdam van den Vrijzinnig-Democratischen Bond in de Blauwe Zaal van het Beursgebouw in Rotterdam op Vrijdag 22 Juni '45*. Rotterdam, 1945, 12.
11. W. Thomassen, *Opening van zaken: een en ander over de voorbereidingen ener Partij van de Arbeid*. Amsterdam, 1946, 28.
12. 'Verslag van de vergadering van het VCC van den VDB te 's-Gravenhage, op 8 September 1945', 2, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 5.
13. Zie M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*. Amsterdam, 1988, 66.
14. Van deze bijeenkomst bestaat een kort handgeschreven verslag, in het archief van de Studiecommissie Politieke Partijen, door W. Thomassen gedeponereerd op het IISG te Amsterdam. Zie ook J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*. Deventer, 1978, 168-169. De socialisatie-paragraaf van het NVB-program luidde: 'Wenselijkheid van socialisatie moet van geval tot geval aan de hand van de sociaal-economische doelmatigheid worden beoordeeld. Zij dient telkenmale te geschieden, indien het gemeenschappelijk welzijn door socialisatie beter wordt gediend dan door privaateigen-

dom'. Zie: Ruitenbeek, *op.cit.*, 187.

15. Zie het handgeschreven verslag van deze bijeenkomst (noot 14).

16. De eveneens uitgenodigde RKSP en CHU gingen hier niet op in.

17. Notitie Dr. W. Banning; bijlage bij de brief van W. Thomassen, secretaris van de Studiecommissie-Politieke Partijen aan de leden van deze commissie, d.d. 19 november 1945, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 4.

18. Resumé van de vergadering van de Studiecommissie Politieke Partijen, d.d. 24 november 1945, 4, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 4.

19. *Ibidem*, 3.

20. *Ibidem*.

21. *Ibidem*.

22. *Ibidem*, 5.

23. Resumé van de vergadering van de Studiecommissie Politieke Partijen, d.d. 8 december 1945, 3, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 4.

24. De ommezwaai van Oud kwam voor de SDAP onverwacht. Drees had eigenlijk verwacht dat de VDB zou afhaken: wanneer Oud de boot zou blijven afhouden, zou Joeke het niet op een breuk in de VDB hebben willen laten aankomen. Zie P. Denekamp, *Van SDAP naar PvdA: hoe groot was het verlies?*. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1982, 91-92.

25. Resumé van de vergadering van de Studiecommissie Politieke Partijen, d.d. 8 december 1945, 5-6, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 4.

26. *Ibidem*, 5.

27. Verslag van de bijeenkomst van het VCC d.d. 17 december 1945, afgedrukt in een circulaire van de federatie Zuid-Holland van de VDB, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 6.

28. Zie de notulen van de algemene vergadering van de VDB d.d. 7-8 februari 1946, 11, in: DNPP, collectie Schilthuis, no. 6.

29. Ph. Kohnstamm, 'Nieuwjaar 1946', in: *De Vrijzinnig-Democraat*, 29 dec. 1945, 1.

30. Zie noot 26. Hoewel Oud niet met name werd genoemd - het verslag spreekt van 'Een der leden van de studiecommissie' - is het in combinatie met andere bronnen onmiskenbaar dat hier Oud werd bedoeld.

31. Westers, *op.cit.*, 73.

32. Verslag van de algemene vergadering (zie noot 27), 23.
33. Volgens Westers, *op.cit.*, 74, zijn 'enige "zwevende" vrijzinnig-democraten' onder leiding van J.M.F.A. van Dijk bij de PvdV terecht gekomen.
34. Geciteerd bij Denekamp, *op.cit.*, 91-92.
35. *Paraat*, 26 april 1946, 2.
36. *Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 Januari 1948 te Amsterdam. S.l., s.a. [1948], 15-16.*
37. *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1947.
38. *Het Vrije Volk*, 27 augustus 1947.
39. *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1947.
40. *Keesings Historisch Archief*, oktober 1947, 7337.
41. Zie over het vertrek van Oud uit de PvdA en de oprichting van de VVD uitvoeriger Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd: geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*. Houten, 1988, 41-60.
42. *Beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. S.l., s.a. [1948], artikel 16.*
43. Zie de brief van J.G. Bettink, secretaris van het Comité-Oud, aan P.J. Oud, d.d. 22 januari 1948, in: DNPP, collectie-Bettink, no. 3.
44. Notulen partijbestuur d.d. 10 juli 1948, in: IISG, archief-PvdA.
45. *Vrijheid en Democratie*, 24 juni 1949, 3.
46. Brief J.C. Deering aan het Dagelijks Bestuur van de PvdA, d.d. 29 september 1948, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 8.
47. *Beginselprogram van de Partij van de Arbeid. Amsterdam, 1947, 7 (artikel 12).*
48. Zie de 'Resolutie' die door deze conferentie is aangenomen.
49. *Middenstandsprogram van de Partij van de Arbeid met Congresrede van J. Schilthuis en toelichting. Amsterdam, 1951.* Zie bijvoorbeeld blz. 18, waar in de toelichting bij het program gesproken wordt over het 'bedenkkelijk peil' van 'de politieke en sociale positie van de middenstander' in het verleden.
50. *Rapport van de Commissie tot onderzoek van klimaatverschillen. S.l. [Amsterdam], s.a. [1949], 5.*

51. *Ibidem*, 4.

52. *Herkomst, positie en opvattingen van het kader van de PvdA*. S.l. [Amsterdam], s.a. [1954], 24. Van de 542 afdelingsbestuurders hadden er 486 gereageerd. Voor deze vraag kwam het kader dat jonger dan dertig jaar was niet in aanmerking, omdat deze voor 1940 nog te jong werd geacht voor een bewuste politieke keuze.

53. *Beginselverklaring en werkprogram van de VDB*. S.l., s.a. [1936], 3-4.

54. *Wat de Vrijzinnig-Democraten willen*. Haarlem, 1937, 11.

55. *Ibidem*, 12. Cursivering volgens het origineel.

56. 'Beginselprogram S.D.A.P. 1937', in: K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd*. Amsterdam, 1945, 133 (artikel 31, 32).

57. *Beginselprogram PvdA*, 4 (artikel 3).

58. *Ibidem*, 6 (artikel 10).

59. *Ibidem*, 4-6 (artikel 6 en 10).

60. *Ibidem*, 4 (artikel 4). Overigens kwam in het eerste artikel van het SDAP-program van 1937 deze frase eveneens met zoveel woorden voor.

61. *Ibidem*, 9 (artikel 17).

62. *Ibidem*, 14 (artikel 35).

63. Vergelijk ook de opvattingen van M.F.W. Treub aan het einde van de negentiende eeuw in de bijdrage van P. de Rooy in deze bundel.

64. *Beginselprogram VVD*, artikel 14.

65. *Ibidem*, artikel 16.

66. *Ibidem*, artikel 1 en 3. Zie voor de voorgeschiedenis hiervan de bijdrage van R..A. Koole in deze bundel.

67. Posthumus, *op.cit.*

68. Zie over de verhouding tussen liberalisme en socialisme G. Voerman, 'Van erfdelers naar voordeurdelers?', in: *LEF*, 1986, nr. 15, 7-16.